

авторлық даралық мәнерін қалыптастыру әдісіндегі маңызы, орны айқындалды. Айтылған ой, түйін – барлығы да нақты мысалдармен, яғни жазушы романының үзінділерімен дәлелденді.

Қорытынды. Романда сонымен қатар жеке эпизодтар, сюжеттік желілер жымдасып келіп, бүкіл қоғамды жайлаған теңсіздікті, әділетсіздікті көрсететеді.

Жазушы шығармашылығы – композициялық, тақырыптық бірлігімен тұтасып, іштей сабақтасып жатады. Олардың композициялық шымырлығын, сюжеттік тұтастығын байқамау мүмкін емес. Образдар жүйесінің күрделілігі, оқиғаның философиялық терең мәні мен әлеуметтік мазмұндылығы, айналып келгенде, осы композициялық тұтастықтың сақталуынан дер едік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сигуа С. Миф и логика: Структура прозы К. Гамсахурдиа. - Тбилиси: Мерани, 1984. – С. 336.. С. 145.
- 2 Гончарев И. А. Писатели современности // Собр. Соч. – М, 1980. - Т. 1- С. 141-152
- 3 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. - Алматы: Жазушы, 1993. – 623 б.
- 4 Уэллек Р. Уоррен. Теория литературы. - М.: Прогресс, 1978. – 450 с.
- 5 Әбдезұлы Қ. Т. Т. Әлімқұлов шығармашылығы және 70-80 жылдар прозасы. - Алматы: Ғылым, 2001. – 270 б.
- 6 Мұқанов М. Жазушылар хақында // Таңдамалы шығармалар: 6 т. - Алматы: Қазмемкөркемәдебиет, 1956. – 1т.- 304-310 бб.
- 7 Мұқай Б. Өмірзая. - Алматы: Жалын, 1998. – 489 б.

References:

- 1 Sigua S. Mif i logika: Struktura prozy K. Gamsahurdia. - Tbilisi: Merani, 1984. – S. 336.. S. 145.
- 2 Goncharev I. A. Pisateli sovremenosti // Sobr. Soch. – M, 1980. - T. 1- S. 141-152
- 3 Äshimbaev S. Şyndyqqa süiispenşilik. - Almaty: Jazuşy, 1993. – 623 b.
- 4 Uellek R. Uorren. Teoria literatury. - M.: Progres, 1978. – 450 s.
- 5 Äbdezülü Q. T. T. Älimqulov şyğarmaşylyğy jäne 70-80 jyldar prozasy. - Almaty: Ğylym, 2001. – 270 b.
- 6 Mūqanov M. Jazuşylar haqynda // Tañdamaly şyğarmalar: 6 t. - Almaty: Qazmemkorkemädebiet, 1956. – 1t.- 304-310 bb.
- 7 Mūqai B. Ömirzaia. - Almaty: Jalyn, 1998. – 489 b

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.66>

Сманов Б.Ө.,¹ Абдимомынов Е.Б.,² Қуттыбаев Ш.Д.³

^{1,3}Абай атындағы Қазақ ұлтты педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

²М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз, Қазақстан

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ЭВОЛЮЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖОЛДАРЫ (көне дәуірден ХХ ғасырға дейін)

Аңдатпа

Мақалада сонау ғұн, көне түркілік дәуірден бастау алатын қазақ поэзиясының генезисіне тереңінен тоқтала отырып, оның ежелгі және орта ғасырлардағы қалыптасу, жолындағы ерекшеліктерді ғылыми-танымдық көзқараста сараланады. Сондай ақ, қазақ хандығының құрылған тұсында дүниеге келген жыраулық поэзия мен оның өкілдерінің шығармашылығындағы азаттық, еркіндік идеяларының көрінісі жан-жақты зерделенеді. Үш жүз елу жылдан астам уақытқа созылып, ұлт алдындағы тарихи миссиясын олықтай орындап, сөз өнерінің дамуына үлкен үлестерін қосқан жыраулық поэзиядан кейін тарих сахнасына шыққан ХІХ ғасырдағы зар заман ақындарының шығармашылықтары да тыңғылықты талданады.

Өзінің қалыптасу, даму эволюциясында қазақ поэзиясы жан-жақты кезеңдерді бастан өткеріп, жетіле түскендігі мен жалынды жырымен өз қоғамын, келер ұрпақты тәуелсіздік жолында күреске шақырып, азаттықтың бағасын білуге үндеген жыраулар мен ақындарымыздың шығармашылығын зерттеген ғалымдарымыздың құнды пікірлері де назарға алынады. Нәтижесінде әр заманның қоғамдық өмірінің сұранысына сай көркемдік, идеялық, құрылымдық, стильдік тұрғыда толығып, жаңарып отырған қазақ поэзиясының тарихын зерттегендер оның алғашқы бастауын көне дәуірден, одан кейін Күлттегін, Тоныкөк заманынан алатындығы туралы пікірлер ғылыми негізде қуаттала түседі.

Түйін сөздер: поэзия, генезис, эволюция, даму

Smanov B.,¹ Abdimomynov E.,² Kuttybaev Sh.³

^{1,3}Kazakh national pedagogical University named after Abaya of Almaty,
Almaty, Kazakhstan

²Taraz regional University named After M. H. Dulati,
Taraz, Kazakhstan

GENESIS AND WAYS OF EVOLUTIONARY DEVELOPMENT OF KAZAKH POETRY (from ancient times to the twentieth century)

Abstract

The article reveals the peculiarities of the formation and development of Kazakh poetry in antiquity and the Middle Ages with a deep study of the genesis of Saks, Huns and ancient Turkic epochs. In addition, the manifestation of the idea of freedom, freedom in the work of Zhyrau and its representatives, born during the formation of the Kazakh Khanate, is thoroughly studied. Also the deep analysis of creativity of poets of sorrowful times of the XIX century, who came on a historical stage after zhyrau poetry and left the indelible trace in development of verbal art, carrying out the historical mission is given.

Special attention is paid to the valuable opinions of our scientists who studied the works of poets who called on their society and the younger generation to fight for independence and the value of freedom at a time when Kazakh poetry was going through various stages of development in the evolution of its formation and development. As a result, the opinion of researchers who studied the history of Kazakh poetry, which was supplemented, updated and developed in artistic, ideological, structural, stylistic directions in accordance with the needs of social life of each epoch, is scientifically substantiated that Kazakh poetry originated in antiquity, and then in Kultegin and Tonikok.

Keywords: poetry, genesis, evolution, development

Сманов Б.У.,¹ Абдимомынов Е.Б.,² Куттыбаев Ш.Д.³

^{1,3}Казахский национальный педагогический университет им.Абая,
Алматы, Казахстан

²Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати,
Тараз, Казахстан

ГЕНЕЗИС И ПУТИ ЭВОЛЮЦИОННОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ (с древнейших времен до XX века)

Аннотация

В статье раскрываются особенности становления и развития казахской поэзии в древности и средневековье с глубоким изучением генезиса саков, гуннов, древнетюркских эпох. Кроме того, всесторонне изучается проявление идеи свободы, свободы в творчестве жырау и его представителей, рожденных в период образования Казахского ханства. Также дан глубокий анализ творчества поэтов скорбных времен XIX века, вышедших на историческую сцену после поэзии жырау и оставивших свой неизгладимый след в развитии словесного искусства, выполняя свою историческую миссию.

Особое внимание уделяется ценным мнениям наших ученых, изучавших произведения поэтов, которые призывали свое общество и подрастающее поколение к борьбе за независимость и ценность свободы в период, когда в эволюции своего становления и развития казахская поэзия проходила различные стадии развития. В результате научно обоснованы мнения исследователей, изучавших историю казахской поэзии, которая дополнялась, обновлялась и развивалась в художественных, идеологических, структурных, стилистических направлениях в соответствии с потребностями общественной жизни каждой эпохи, что казахская поэзия берет свое начало в древности, а затем в Культегине и Тоникок.

Ключевые слова: поэзия, генезис, эволюция, развитие

Кіріспе. Адам санасы қоғамдық ортаға қашан да тәуелді. Сол қоғамның жоғын жоқтаған жоқшысы болу, ішкі әлемінің сан түрлі иірімдерінің тап басып тамырын табу руханият саласы өкілдерінің басты міндетінің бірі. «Қай халықтың болмасын әдебиет тарихы ең алдымен сол халықтың тұрмыс-тіршілігімен қоғамдық-әлеуметтік тарихымен тығыз байланыста болып келеді» [1, 2 б.]. Демек, шынайы өмірде де, қоғамдық ортада да халықтың тұрмыс-тіршілігінде болған сан түрлі оқиғалар өнер субъектісінің санасында қорытылып, сол арқылы әдеби ағымның ілесуіне жол ашылады. Мұның барлығын біз сөз өнерінің сырлы суреттеуі арқылы танып-білеміз, ұғынамыз. Қазақ сөз өнерінің тамыры тым арыда, ғасырлар қойынауында жатқандығын біз тек XX ғасырдың екінші жартысында ғана ғылыми тұрғыда дәлелдеп бере алдық. Сонау XX ғасырдың басында көрнекті әдебиеттанушы ғалым Б.Кенжебаевтың бастауымен іргетасы қаланған бұл игілікті істі кейінгі жылдары шәкірттері М.Мағауин, А.Қыраубаева, М.Жолдасбеков, Н.Келімбетовтар жалғастырып ауқымды нәтижелерге қол жеткіздік. Қазақ

әдебиетінің ежелгі бастауларын тыңғылықты зерттеп-зерделеген аталмыш ғалымдардың өзі есте жоқ ерте заманнан деп басталатын бүгінгі дамыған жазба әдебиетіміздің сүт анасы ауыз әдебиетінің алғашқы таралуының айшықты сипатын бейнелеген ұлттық поэзиямыздың генезисін Түрік қағанаты үстемдік құрған VIII ғасырдан бастап, осы кезеңде дүниеге келген «Күлтегін», «Төныкөк» жырларын атап жүрді. Алайда уақыт өткен сайын зерттеушілердің санасында «Осыншалықты ғажайып жырларды жазудың озық үлгілері бұрындары өткен замандарда да болды ма?» деген сауал үнемі жаңғырып тұрды. Бұл қазақ поэзиясының генезисін одан әрі тереңдете зерттеуге жетеледі. Түркі халықтарының ежелгі тарихына тереңдей бойлау, тың деректерді мұқият саралау ақыры соңында аталмыш сұрақтың жауабын тауып, әдебиетіміздің тамырын жаюға жол ашты. Нәтижесінде сөз өнеріміздің тарихы түркілердің арғы ата-тегі ғұндар мен сақтардың дәуіріне қарай беттеді. Бұл туралы белгілі ғалым Н.Келімбетов «Алып Ер Тоңға», «Аттила», «Шу» батыр, «Ергенекон», «Көк бөрі» дастандарының жеке-жеке үзінділерін, фрагменттерін, сюжеттік оқиғаларын ұзақ жылдар бойы іздестіріп, тырнақтап жинап, белгілі бір логикалық жүйеге келтірді» [1, 3 б.] – дейді. Бұл пікірден ұғатынымыз, көне түркілік кезеңдегі қаһармандық жырлардың стильдік, мазмұндық, көркемдік сипатындағы ерекшеліктердің қазақ поэзиясы үлгілерімен сабақтасып ұқсастықта келуі ұлттық поэзиямыздың тарихи генезисінің алғашқы бастау-бұлағының негіздерін аталмыш туындылар құрайды деген тұжырым жасауымызға алып келді.

Зерттеу материалы. Көне дәуірден сыр шертетін Орхон-Енисей деп аталатын көне жазбаларда түркі халықтарының батырлыққа толы қаһармандық жорықтары, жеңістері мен жеңілістері, наным-сенімдері, тұрмыс-тіршілігі, сыртқы жаулардан қорғанып елдік мүдде мен мұраттарға жету жолындағы әрекеттері, еркіндікті аңсап тәуелсіздікке ұмтылғандығы туралы баяндалған. Көптеген түркі халықтарының басын біріктіріп әлемдік деңгейде Түркілердің империясын құрған қуатты мемлекет түрлі тарихи оқиғалар мен сыртқы дұшпандардың іріткі салуының салдарынан ішкі талас-тартыстан біртіндеп ыдырай түсті. Әуелі Баты және Шығыс деп аталатын екі қағанатқа, кейін оданда ұсақталған құрылымдарға, мемлекеттерге, тайпалық бірліктерге бөлініп ұсақталып, өз қуатынан айырылғандығы тарихтан мәлім. Түрік қағанаты тұсында да поэзиялық жанрда жазылған әдеби туындылар көптеп жазылып, бірін-бірі толықтырып отырды. Көлемі екі-үш жолдан тұратын көптеген ұсақ ескерткіштерді қоспағанда «Күлтегін», «Білге қаған», «Төны көк» секілді кең көлемді жырлар да сол заманның тыныс-тіршілігінен, тарихи өмірінен сыр шертетін құнды туындылар. Белгілі түркітанушы ғалым Л.Н.Гумилев кез келген халықтың шынайы тарихын жасау үшін хатқа түсіп сақталған хаттармен қатар этнографиялық, археологиялық, жәдігерлердің және әдеби туындылардың маңызды екендігін айтқан. Әйгілі ғалымның бұл пікірін қуаттаған әдебиет зерттеушісі, академик Д.С.Лихачев «Ғылымда тек сирек кездесетін деректермен ғана шектеліп қалуға болмайды. Өйткені, тарихи өмірдің өзі деректерден гөрі әлдеқайда бай әрі сан қырлы болып келеді» [2, 45 б.] – деп жазған. Демек, қазіргі жер әлемдегі түркі халықтарының өткен тарихи өмірі, қоғамдық-әлеуметтік жағдайы, мемлекетінің тарихы, дәстүр салты мен тұрмыс-тіршілігінің келбеті және т.б. қырларының барлығы да көне әдеби жазбалардың мәтіндеріне сүйеніп дайындалған. Сондықтан, осы кезеңдерде қазіргі қазақ поэзиясының ең алғашқы көркемдік ерекшелігінің сипаты жыр жолдарымен суреттеліп басталған деп айтуымызға болады. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ поэзиясының генезисі – қазақ сөз өнерінің тарихымен сабақтаса отырып, бір уақытта қалыптасқан. Ол ғұндар мен сақтардың, көне түркілердің дәуірі еді.

Түркілердің империясы тарих сахнасынан кетіп, әр халық өз алдына отау тігіп жеке ел болғанда «қазақ» этнонимі пайда болды. Бұл шамамен XV ғасырдың ортасына тұспа-тұс келеді. Қазақ этнонимімен қазақ халқының шығу тегіне қатысты іргелі зерттеулер жүргізген ғалымдардың барлығы да ғұндар мен сақтар, көне түркілер секілді тайпаларға соқпай кете алмайды. Керісінше аталмыш тайпалардың тарихи деректері мен әдеби мұраларына шолу жасап, сол арқылы қазақ халқының қалыптасу тарихы туралы байламдарын жасаған. Бұл бағытты зерттеушілердің көзқарастарын сараптап, тұжырымдап айтар болсақ «...это не история Казахстана, но история предков казахского народа» [3, 87 б.] – деген пікірлерге келіп саяды.

Талқылау. Түркі бабаларымыз құрған алып империя Түрік қағанаты құлдырауға ұшырағаннан кейін тарих сахнасына Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда, Моғолстан секілді мемлекеттер бірінен соң бірі келіп жатты. Осы кезеңдерде ұлан байтақ жерімізге, жаужүрек елімізге әйгілі Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары, одан кейін арабтар бірнеше рет шапқыншылық жасағандығы да тарихтан бергілі. Ежелгі түріктер мекендеген Орта Азия мен Қазақстан жерін жаулап алып халықты билеп-төстеген моңғолдар, арабтар жергілікті халықтың тіліне тиіспей қарап отыра алмады. Сөздік қорымызға бірнеше тілден жаңа сөздер енді, тіпті шағатай тілі деп аталатын жалпыға ортақ әдеби тіл де пайда болды. Сондықтан бұл уақыттарда жазылған әдеби туындылар шағатай, оғыз, қыпшақ тілдерінде жазылып жатты. Тіпті әдебиет зерттеушісі Б.Кенжебаев осы кезең әдебиетінің бір үлгісі болған «Кодекс Куманикус» сөздігін «ежелгі латын тілінде жазылған, мағынасы қыпшақ тілінің сөздігі яки қыпшақ тілі туралы жинақ» [4, 54 б.] – деген тұжырым жасаған. Лингвистикалық тұрғыдан қарағанда тарихи трагедияға толы бұл кезең негізінен XII-XIV ғасырларды қамтыды. Бірақ ел өмірінде жаугершілік заман болып, бейбітшілік болмаған сол кезеңнің өзінде сөз өнері өз мәні мен маңызын жойған емес. Әсіресе Алтын Орда дәуіріндегі әдебиетте поэзия ерекше қарқынмен дами түсті. Оған сол кезеңдердегі поэзия жауһарлары болған «Қисса әнбия», «Құсырау Шырын», «Қисса Жүсіп», «Гүлстан», «Жұмжұма», «Мұхаббат нама» және т.б. туындылардың жазылып, халық арасында кеңінен тарағандығы, оны барлық жұр ерекше ықыласпен оқығандығы дәлел. Бүгінде тек қазақ емес барша түркі халықтарына ортақ әдеби мұра болып табылатын аталмыш туындылар да поэзия түрінде жазылып тарады. Сондықтан, қазақ халқының, оның поэзиясының генезисі туралы сөз еткенде міндетті түрде жоғарыда айтылған деректерді ерекше ескеруіміз қажет.

Қазақ хандығының құрылуымен қатар қазақтың төл әдебиеті туып, дербес, айрықша мәнге ие болды. Біз бүгін азаттық пен қаһармандыққа толы тарихымыздағы осынау кезенді «Хандық дәуір әдебиеті» деп қарастырып жүрміз. Төл әдебиетіміздің алғашқы дәуірі болып табылатын осынау кезеңде әдебиетіміз өзіне дейінгі дәуірлерде қалыптасып, ел жадында ерекше сақталып, мықтап орнаған поэзия түрінде дамыды. Төл әдебиетіміздің туып, жыраулардың жырлары арқылы түрленіп, толығы түскен қазақ поэзиясының көркемдік қуығы да өз алдына эволюциялық жолмен дамып ерекшелігін танытты. Қазақ халқының айтулы алып рухани жәдігерлері саналатын хандық дәуірдегі жыраулар поэзиясында да тәуелсіздік идеясы басты назарда болды. Қазақ хандығы құрылып жаңадан ел болып қалыптаса бастаған кезеңде мемлекетімізге көз алартушылар да аз болмады. Осы кезеңде батырларымыз «ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен» түн ұйықтамай ел қорғау қамымен жүргенде, жырауларымыз елдің рухын көтеріп, идеологияның жандана түсуіне, азаттық пен тәуелсіздіктің жолына елді шақырып, бірігіп күресу жолына үндей білді. Сол уақыттардағы тәуелсіздік идеясы, елмен, жермен қоштасу, туған жерден айырылу, ханға кеңес беру, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған бейбіт заманды аңсаған жырлардан көрініс берді. Мәселен Асан жыраудың:

Ай, хан ием, мен айтпасам, білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің [7, 14 б.].

– деп басталатын толғауынан біз ата-бабамызды толғандырған бостандық пен азаттық идеясының түркілерден бастау алған алтын өзегін көреміз. Бұл туралы белгілі әдебиетші ғалым Ә.Қоңыратбаев: «ол ел басындағы ауыртпалықты жырлап, заман жайлы сыншыл ой тудырған философ, замана сыншысы еді» [8, 21 б.] – деген.

Жалпы жыраулық поэзияның өкілдері тек қана шығармашылық иелері ғана емес, сонымен қатар ел билеу ісіне араласып хандарға кеңесші болған, ұрыс даласында батырлығымен көзге түскен, дипломатиялық қатынастарға үлес қоса білетін дарынға иелері, жалынды жырларымен қалың жұртшылықты қасына топтастырып тыңдата білген шынайы қайраткерлер болып келеді. Аумалы-төкпелі заманда қажет болған жағдайда туған елі мен жерінен қол үзіп, басқа жаққа кетерде де ел-жұртқа басу айтып, қоштасу жырларын арнап отырған да жырауларымыз болған. Қалың жұрт олардың айтқанына көніп, сөздерін қадірлеген.

Ел қияға қонғай ма,
Еділ, Жайық арасы
Кеншілік қоныс болғай ма?!
Ебей бас құба үлек,
Ернімен шырпы шалғай ма?!
Бұл қоныста отырып,
Біздің мұсылман баласы
Жағасы босап тынғай ма?! [7, 20 б.]

– деген жеті бөлімнен тұратын көлемді толғауында Қазтуған жырау елдің құтты қонысын тастап бара жатқан уақытында қоштасу жырын айтқан.

Сан ғасырлар бойы жаугершілік заманды басынан өткеріп, кең даласы майдан алаңына айналған қазақ елінің азаттық пен еркіндікті аңсауы өзгеше бір бөлек дүние. Жалпы алғанда халқымыздың фольклоры мен ертегілерінде, батырлар жыры мен жыраулар поэзиясында, және одан кейінгі кезеңдердегі барлық әдеби туындыларында азаттық, еркіндік, тәуелсіздік идеясы бар. Ал керісінше басқыншылық, өзгенің жеріне көз алартушылық секілді идеялар мүлдем жоқ. Ғылыми әдебиеттерде де мұндай деректер кездеспейді. Тәуелсіз еліміздің тұңғыш президенті Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сөзімен айтсақ: «Қазақтың тарихында қазақ ұялатындай ештеме жоқ». Бұған біз азаттықты аңсап, елін, жерін қорғап, қаһармандықтың озық үлгісін көрсеткен жыраулар поэзиясына зер салып саралағанда тағы бір рет көз жеткіземіз. Қазақ халқының ел болып, мемлекет болып қалыптасуы мен даму жолында тәуелсіздік идеясын таратып, одан әрі қуаттап отырған жыраулар ретінде Шалкиіз, Доспамбет, Марқасқа, Жиёмбет, Бұқар, Үмбетей, Ақтамберді сияқты халқымыздың дара туған ұлдарын да ерекше атап өтуіміз қажет. Шығармашылығындағы негізгі тақырыбы өздері бел ортасында жүрген жоңғар басқыншыларына қарсы кескілескен майданның табыстарын суреттеу болған аталмыш жыраулардың да туындылары бүгінгі ұрпақ үшін әдеби туынды болуымен бірге тарихи дерек ұсына алғанымен де ерекшеленеді.

Қазақтың жыраулар поэзиясы өзінің ғылыми зерттеу жұмыстарының басты тақырыбына айналдырған академик С.Қасқабасов та жыраулардың негізінен Қазақ хандығындағы саяси оқиғаларды оның тұтастығы мен тәуелсіздігіне көзін алартқан жаулармен күресті нәтижелі стратегиялық бағыттарын суреттегенін растайды. Фольклорист ғалым бұл бағыттағы пікірін: «Жыраулар поэзиясындағы ең басты тақырып Қазақ хандығын құрған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру болды. Ал мұның өзі жыраулар поэзиясында ең мәнді де маңызды етіп қаһармандықты, елінің тәуелсіздігі мен мемлекетінің нығаюы үшін жан аямай күрескен батырлар мен қайраткерлерді мадақтап, көтермелеп жырлау дәстүрін қалыптастырды» [9, 61 б.] – деп тұжырымдайды.

Қазақ сахарасында хандық биліктің жойылуымен бірге ел билеген хандарымыз, олардың қасында жүрген жырауларымыз да келмеске кетті. Ендігі тағдырымыз, бодандықтың қамытын киіп, өзге елге отар болумен сипатталды. Бұл XIX ғасырдың орта шеніне тұспа-тұс келді. Осы кезеңде сөз өнері мен ұлттық поэзия өзгеше өрнектеліп, көркемдік, құрылымдық жағынан жаңғыра түсті. Дегенмен, сонау сақ, ғұн, түркілік кезеңдерден бастау алған поэзияның ел өміріндегі негізгі функциясынан, сөз өнеріндегі өрнегінен, өзегінен айтарлықтай өзгере қойған жоқ. Мұның өзі поэзияның әрі көне, әрі жаңа жанр екендігін айқындайтын бірден-бір көрінісі еді. Қазақ поэзиясының генезисі мен өлең құрылысын тыңғылықты зерделеген ғалым А.Үсен өзінің «Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы: дәстүр және даму үрдістері» атты монографиялық еңбегінің кіріспесінде: Қазақ поэзиясы ұлт әдебиетінің ең көне, ең жаңа жанры болып қала бермек. Көнесі сол – оның іргесі қазақ халқы ұлт болып бедерленіп бөліндей тұрғанда қаланып, сонау сақ, ғұн тайпаларының ерлік дәстүрінен тамыр тартқандығы, жаңасы сол – бүгінгі тарихи дамудың, қазіргі қоғамның үлкен мәселесінен жеке адамның жан дүниесіне дейін бейнелеп, адамзат алдындағы қастерлі де киелі парызына деген адал жолынан айнымай келе жатқандығы» [10, 4 б.] – деп қазақ поэзиясының өткені мен бүгінгі туралы құнды пікір білдірген. Біз де әдебиетші ғалымның осы пікірін қуаттай отырып, қазақ поэзиясы әр заманда, әр уақытта, өз заманы мен қоғамның сұранысына байланысты халық алдындағы қасиетті де қастерлі міндетін толықтай орындап отырған, және бұр бағыттан ешқашан да таймақ емес екендігін баса айтқымыз келеді. Сонымен, сан ғасырлық тарихы бар қазақ поэзия XIX ғасырда да өз бағытынан таймастан, халық алдындағы миссиясын толықтай орындауға бет бұрды. Осы кезеңде жыраулар тарих сахнасынан кетіп, олардың орнын ақындар басты. Жырау мен ақынның бір қарағанда функциясы ұқсас болып көрінгенімен, олардың бір-бірінен айтарлықтай айырмашылықтары бар. Мәселен, жыраулар ханның қасында кеңесші болып ел билеу ісіне араласып отырған, ал ақындарға мұндай міндетті атқару міндеттелмеген, жырау «толғау» шығарған, ақын «өлең» шығарған, мұнда да құрылымдық жағынан айтарлықтай ерекшеліктерді атап көрсетуге болады. Қазақ әдебиетінің тарихында жыраулардан кейінгі уақыттарда поэзияны дамытып, өзінше өрнектеген ақындар ретінде Шал ақын, Махамбет, Дулат, Мұрат, Шортанбайлардың сімі ерекше аталады. Қазақ әдебиетін тереңінен зерттеп, зерделеген ғұлама ғалым М.Әуезов те осы кезең әдебиетін халықтың рухымен тығыз байланыстырып қарауға жол сілтеп, ұлттық әдебиетіміздегі бір ғасырға жуық уақытқа созылған бұл кезеңге «Зар заман» деп атау берген. Ғалымның пікірінше сол кезеңдегі әдебиеттің қыр-сырын, жалпы сипатын «соларды туғызған ел мен шартты тарих бетінен ұғыну керек» деп бағамдай келе зар заман сарынын тудыған ақындардың қалың шоғыры Исатай, Мхамбет, Кенесары қозғалыстарынан кейін тарих сахнасына көтерілгендігін жазған. Аталмыш кезеңдегі ақындардың поэзиясы тек сарынымен ғана ерекшелініп қойған жоқ, сонымен қатар өлеңде теңеудің бірнеше түрлерін, стильдік ерекшеліктерін танытумен де көркемдік ерекшелік танытты. Мәселен, Махамбет таза азаматтық жыр үлгісінде ғана өлең шығарып қойған жоқ, оның өлеңдерінде эпостық батырлық жырдың таңбалары да, дидактикалық-шешендік толғаулар да, лирикалық элегия элементтері де кездеседі. Сондай ақ, ақынның жырларында эпитет пен теңеудің, метафораны қолдану мен стильдік ерекшелік те бар. Демек, ақын заманына сай өлеңнің өз бедерінің (бедерлі сөздерді) табиғатына айшықты жаңғыруларды қосып түрлендіре білген. Ықылым замандардан бері поэзиямызда ерекше орын алған азаттық пен еркіндік идеясы Махамбет жырларының да басты бағытына айналы білді. XIX ғасырда басқыншылық пен империялық биліктің сұрқия саясатының көлеңкесінде қалған қазақ халқы үшін азаттық идеясының мәні мен маңызы әсіресе айрықша қажет болды. Сондықтан, Махамбеттің жырларында азаттық идеясы негізгі мотивке айналып, ерекше қарқынмен көрініс берді. Оның өлеңдерінде қайтпас қайсарлық, өмірсүйгіш романтикалық қаһармандар туралы көптеп жазылды. Мұндай Махамбеттің азаттық идеясының берілуі жолдары туралы жазған ақын әрі зерттеуші О.Тұржанның «Махамбет өлеңдерінің поэтикасы» атты еңбегін ерекше атап өтуімізге болады [11, 74 б.].

Зар заман ақындары ғұмыр кешкен дәуір негізінен отаршылдық дәуірі болғандықтан осы кезеңдегі поэзияның да басым бір бағыты отаршылдыққа қарсылық пен күрескерлікке толы болды. Қазақ тарихында орыс отарлаушыларына қарсы күрестің қас батыры саналатын Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының әдеби образын жасаудан да сол заманның ағымы байқалады. Әсіресе заман шындығын суреттеуде өзі де шайқасқа түсіп, Исатай батырдың сенімді серігіне айналған Махамбеттің шығармалары шынайылығымен баурап алады. Сол себептен де әдебиетші ғалымдар Махамбет поэзиясын халықтық және күресшіл поэзияның бастауында тұрған деген пікір білдіреді. Әрі оның шығармашылығының жаңа қазақ жазба әдебиетінің негізін салуға да ықпал еткендігін атап өтпеске болмайды. Заман тынысы боямасыз, бояусыз суреттелетін реалистік поэзияның көрнекті өкілі болған Махамбеттен үлгі алған Шернияз, Сүйінбай, Шөже сынды ақындар да қазақ поэзиясына өзінше соны соқпақ қалдырды.

Ақындығы мен қоса қолына найза алып жаумен аяусыз шайқастарға қатысқан Махамбеттің батырлығы да бір төбе. Әсіресе халықты қанаушы, әділеттілікке мойынсұна қоймайтын хан-сұлтандарға қарсылыққа шақыруда оның өлеңдерінде патриотизм мен мол поэтикалық қуаты анық сезіледі. Халық жадында сақталған төмендегі өлең жолдары әрбір ер-азаматтың бойындағы намысқа қозғау салып, рухы мен жігерін жани түседі.

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-енку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,

Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей...
Ерлердің ісі бігер ме? [7, 165 б.]

– деген риторикалық сұрақ түрінде өрбіген жырға жауапты ақынның өзі бере отырып, халықты өз сөзіне еріп, соңынан жүруге шақырады.

Ақын шығармашылығының тағы бір ерекшелігі оның өзі өмір сүрген дәуір тынысын өлеңдерінде арқау етуімен бірге сол заманның әдеби үдерісін де бойына сіңіре алғанымен байланысты. Өйткені XIX ғасыр әдебиетінде жырғаулар поэзиясымен қоса енді қалыптасып келе жатқан жазба әдебиеттің де сарыны болған. Оның шығармашылығына қатысты пікір білдірген жазушы С.Мұқанов Мхамбет жырларын қуатты ете түсетін себебін оның жорықты бастан өткерген, қалам мен қаруды қолына қатар ұстауынан іздей келіп: «Халық бостандығы үшін болған күресті сипаттайтын XIX ғасырдағы поэзияда Махамбет жырларының орны ерекше, өйткені XIX ғасырдағы халық көтерілісі кезінде найзамен қаламын бірдей қару етіп жұмсаған одан басқа ақын жоқ» [12, 94 б.] – деп қорытынды жасаған.

Әрине соғыс құрбандықсыз болмайды өзі халықты азаттық жолындағы күреске шақырған Махамбет те Исатайдай серігінен айырылған да жазған жоқтау жырлары да оның шығармашылығының негізгі бөлігін құрайды.

Бұл жоқтаулардың басты тақырыбы Исатайдың майдан даласындағы ерлігі, әскери тактикасын, азаматтық болмыс-бітімін жырлап, дәріптеу болғанымен оның астарында отаршылдыққа, қазаққа өз даласында тізе батырғандардың әрекетіне деген нала жатыр. Демек Махамбеттің Исатайды жоқтау жырлары да заманының жаршысы бола алуымен реалистік поэзия туындылардың қатарына енеді.

Нәтиже. XIX ғасырда басталған қазақ даласын отарлаудың зұлматы мен білім – мәдениет сынды құндылықтарға баса мән беру мәселесі ұлы ақын Абай Құнанбайұлы мен оның замандасы Дулат ақынның шығармашылығында да өте жақсы суреттелген. Ұлы жазушы М.Әуезов поэзия өкілдерінің шығармашылығындағы ерекшеліктеріне байланысты «зар заман ақындары» [13, 82 б.] деп атап айдар таққан осынау дәуір ақындарының өміріне қоғамдық дамудың ең ауыр кезеңдері тигені баршамызға аян. Сан ғасырлар бойы ел мен жер қорғау үшін соғыстардан қалжыраған елімізді алып империяның жаулап алуына халықтың мойынсұнған уақыты, отаршылдық қамытының мойынға толықтай киілген кезі болатын. Бұрынғы әдеби туындыларда жалпылама суреттеуге, ханға арнауға, жермен қоштасып, елден айырылуға құрылған азаттық пен тәуелсіздік идеясы ендігі жерде нақтылана түсіп «жекелік» сипатқа ие болды. Отаршылдық жүйе туралы ашық әрі тікелей жазыла бастады. Зар заман ақындары отаршылдық жүйенің халық өміріне тигізген ықпалы туралы тікелей жырлап, тәуелсіздік жайлы тікелей айтты. Мәселен, Шортанбай ақын:

Заман қайтіп оңалсын,
Адам қайтіп қуансын,
Жандарал болды ұлығың,
Майыр болды құлығың!..
Кәпірді көрдің піріндей,
Тілімәшті көрдің дүріндей,
Абақты тұр қасыңда,
Қазылған қара көріндей!

– деп жырлаған [14, 47 б.]. Ақын шығармашылығында қоғамдық өмірдің шынайы құбылыстары барынша нақтыланып, жүйеленіп берілген. Азаттық саясаттың тудырған «өкілетті тұлғалары» жандаралдар, тілімәш, майырларды беру арқылы ақын өз уақытына сай қоғамдық өмірдің шындығын айтады. Ақын жырға қосқан аталмыш бейнелер арқылы қазақ қоғамы отаршылдық саясаттың негізгі сипатын тани түсті. Сондай ақ, ақынның өлеңдерінен отаршылдық саясатты жасаушыларға жағымпазданып, күн көруді мұрат еткен пендешілік психологияның да тамырып тап басып көрсете білген. Көпшілік жағдайларда ақын өлеңдерінің соңында өткен күнді, қой үстіне босторғай жұмыртқалаған бейбіт заманды аңсау, соны іздеудің де көрініс беріп отырған. Түйіндеп айтқанда ақынның өлеңдерінен оның азаттықты, тәуелсіздікті, әділдікті, бейбітшілікті, бірлікті аңсағандығын аңғаруымызға болады.

Зар заман ақындарының тағы бір жарқын өкілі Дулат ақын да өз замандасының үнін былайша қостайды:

Жағана дуан түскен соң,
Суынды орыс ішкен соң,
Аяғез суы қағынды,
Би, старшын мойнына
Жезден қарғы тағынды.
Аға сұлтан, қазылар,
Майырға болды жағымды.
Шайқады қулар тағымды,
Тайғызды бастан бағымды [7, 13 б.].

Азаттық, бостандық, тәуелсіздік идеялары әдебиетімізде осылайша бірін-бірі толықтырып, жалғасын тауып отырған. Ғасырлар бойы ел жадында жаңғырып, жаңарып, қайта көтеріліп отырған мұндай идеяларды халыққа жеткізу стилі өзгешеленіп отырғанымен негізгі ішкі болмысында еркіндік пен азаттықты аңсаған халықты жетелеп, болашағына бағдар болатын темірқазық болып тұрып қалды. Бостандық идеясының қалыптасып, дамуы тарихи-қоғамдық, әлеуметтік, саяси құбылыстар өзгерген сайын өзге бір ағымдар мен бағыттарға ауысқанымен, ешқашан жолынан тайып негізгі дінгегін жоғалтқан емес. Оны біз «қаншама ғасыр өтсе де мән-мағынасын жоймайтын, аумалы-төкпелі заманға тап келсе де қадірі кемімейтін, қаншама ре қара күйе жағылса да, өкпелдік пен озбырлықтың қылышына туралса да, кейіннен бүтінделіп, сәулесі мен нұрын шашып, жарқырай түсетін, қын түбінде жатпас алтын кездік сияқты рухани құндылықтар...» [15, 97 б.] санатына енген «зар заман» ақындарының поэзиясынан көре аламыз.

Қорытынды. Жоғарыда айтылған деректерді тыңғылық саралай келгенде айтарымыз, қазақ поэзиясының генезисі, тарихи тамыры тым тереңге тартады. Ол сонау сақ, ғұн, көне түркілік дәуірден бастап орта ғасырларда, кейінгі хандық дәуірде де ешқашан ел мүддесін қорғау, халықты рухани құлдыраудан сақтауға ұмтылдыру, сөз қадірін тереңінен ұғынып, оны қадірлей білуге баулу, азаттық пен еркіндік, тәуелсіздік секілді ауқымды идеяларды көтеру жолындағы негізгі бағытынан жаңылған емес. Өзінің қалыптасу, даму эволюциясында қазақ поэзиясы жан-жақты кезеңдерді бастан өткеріп, жетіле түсті. Жалынды жырымен өз қоғамын, келер ұрпақты тәуелсіздік жолында күреске шақырып, азаттықтың бағасын білуге үндеді. Әр заманның қоғамдық өмірінің сұранысына сай көркемдік, идеялық, құрылымдық, стильдік тұрғыда толығып, жаңарып, дамып отырған. Қазақ поэзиясының тарихын індете зерттегендер оның алғашқы бастауын сонау сақ, ғұн дәуірінен, одан кейін Күлтегін, Тоныкөк заманынан алатындығын растайды. Сондай-ақ есте жоқ ескі заманда аты ұмытылып кеткен ақынның туындысы да халық жыры болып бүгінгі заманға жетті. Әсіресе батырлар жырын қазақ поэзиясының қайнар бұлағы деуге болады. Авторы болмағанымен ойы, идеясы тіпті кейбірінде тұтас оқиға да жүреді. Ал бұл жырлардың астарында тәуелсіздік пен азаттық идеясы жатады. Елі мен жер үшін қасық қаны қалғанша шайқасқан қаһарман ұлдардың ерлігін суреттеуді де дәл осы тәуелсіздікке қол жеткізудегі іс-әрекеттер ретінде қабылдағанымыз жөн. Мұның өзі ғасырлар бойы қалыптасып ел өмірінде ерекше орынға ие болған қазақ поэзиясының революциялық емес, эволюциялық жолмен дамығандығының сипатын көрсетеді. Көне дәуірлердегі тарихи жәдігерлерге поэзиялық үлгіде ел тағдырын, жер қамын, келешек ұрпақтың жай-күйін болжап, аманаттар қалдырған бабаларымыздың дәстүрін өзінен кейінгі тарих сахнасына шыққан поэзия өкілдері өз деңгейінде дамытып отырды. Көне дәуір данышпандарының, хандық дәуірдегі жырауларымыздың, зар заман ақындарының шығармашылықтарындағы ұқсастықтар мен сабақтастықтар жоғарыда айтылған пікірлерімізді қуаттай түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
- 2 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., Айрис-Пресс: 2014. – 560 с.
- 3 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алматы: Рауан, 2012. – 380 с.
- 4 Қазіргі қазақ әдебиеттануындағы Тәуелсіздік идеясы. Жауапты ред. Ісімақова А.С. – Алматы: Тіл оқу-әдістемелік орталығы, 2011. – 528 б.
- 5 Айбын. Энциклопедия. Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 880 б.
- 6 Современный философский словарь. – Бишкек: Одиссей, 2010. – 610 с.
- 7 Жеті ғасыр жырылайды: екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2008. –Т.1.– 409 б.
- 8 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 290 б.
- 9 Қасқабасов С. Жан азық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
- 10 Үсенова А.Ә. Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы: дәстүр және даму үрдістері. – Алматы, Білім, 2010. – 320 б.
- 11 Тұржан О. Махамбет өлеңдерінің поэтикасы. – Алматы: Ақиқат, 2013. – № 9. – 134 б.
- 12 Мұқанов С. Халық мұнарасы. – Алматы: Жазушы, 2002. – 304 б.
- 13 Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Астана: Елорда, 2004. – 280 б.
- 14 Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. – Алматы: Білім, 2010. – 307 б.
- 15 Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс. – Алматы: Арқа, 2005. – 278 б.

References:

- 1 Kelimbetov N. Ejelgi дәuir әdebieti. – Almaty: Atamūra, 2005. – 336 b.
- 2 Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera zemli. – M., Airis-Pres: 2014. – 560 s.
- 3 Klästornyi S.G., Sultanov T.I. Kazahstan. Letopis treh tysächileti. – Almaty: Rauan, 2012. – 380 s.
- 4 Qazırgı qazaq әdebiettanuındaǵy Täuelsızdık ideiasy. Jaupıy red. Isımaqova A.S. – Almaty: Tıl oqu-ädistemelik ortalyǵy, 2011. – 528 b.
- 5 Aibyn. Ensiklopedia. Bas red. B.Ö.Jaqyp. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2011. – 880 b.
- 6 Sovremennyi filosofski slovar. – Bişkek: Odisei, 2010. – 610 s.
- 7 Jeti ğasyr jyrlaidy: eki tomdyq. – Almaty: Jazusy, 2008. –T.1.– 409 b.
- 8 Qoñyratbaev Ä. Qazaq fölklorynyñ tarihy. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 290 b.
- 9 Qasqabasov S. Jan azyq. – Astana: Audarma, 2002. – 584 b.

- 10 Üsenova A.Ä. *Qazırǵı qazaq öleñiniñ qūrylysy: дәstür jäne damu ürdisteri.* – Almaty, Bilim, 2010. – 320 b.
- 11 Tūrjan O. *Mahambet öleñderiniñ poetikasy.* – Almaty: Aqıqat, 2013. – № 9. – 134 b.
- 12 Mūqanov S. *Halyq mūnarysy.* – Almaty: Jazuşy, 2002. – 304 b.
- 13 Qyraubaeva A. *Ejelgi дәuir әdebieti.* – Astana: Elorda, 2004. – 280 b.
- 14 Omarūly B. *Zar zaman poeziasy.* – Almaty: Bilim, 2010. – 307 b.
- 15 Tileşev E. *Suretke jäne körkemdik әdis.* – Almaty: Arqa, 2005. – 278 b.

МРНТИ 512.122

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.67>

Сұлтанғалиева Ж.С.¹

¹ Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ Ф.ОҢҒАРСЫНОВА ЛИРИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Ф.Оңғарсынова өлеңдерінің лирикалық кейіпкері кім және автормен қарым-қатынасы, көркемдік пен шеберлік өрнектері сөз болмақ. Сонымен бірге, Ф.Оңғарсынованың әр тақырыптағы лирикалық өлеңдері, ондағы кейіпкерлер әлемі, яғни лирикалық қаһарман мәселесі, ақындық шеберлік сырларын әр қырынан пайымдау көзделген.

Ғылыми мақалада көрнекті ақын Ф.Оңғарсынова поэзиясының эстетикалық танымы мен ақын шығармашылығын салыстырмалы талдау жасау сияқты міндеттер алға қойылған.

Мақаланың негізгі мақсаты ақын өлеңдерінің тақырыптық, жанрлық түрленуіне байланысты мазмұндық, тәрбиелік мәнін ашу, көркемдік құралдарды пайдалану ерекшелігіне тоқтала отырып, ұлттық бояудың қанықтығын, стилін анықтау болып табылады. Фариза жырларынан ақын жүрегінің мазасыз дүрсілін оның қаһармандарының өмірдің әрбір қалтарысына мазасыз көзқарасын ұғынғандай боламыз. Ақын өлеңдері автордың өз мінезін, қоршаған ортаға көзқарасын анықтайды. Өйткені оның поэзиясы өршіл поэзия, сырлы да суретті поэзия екендігі көркемдікпен сараланады.

Түйін сөздер: поэзия, лирикалық кейіпкер, көркемдеу мен шеберлік, өлең құдіреті, көркемдік құралдар, ақындық шеберлік, жанрлық түрлер, автормен байланыс

Sultangalyeva Zh.¹

¹Aktobe State Regional University after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan

MODERN KAZAKH POETRY AND LYRICS F.UNGARSYNVA

Abstract

The article presents a detailed analysis of the multifaceted poetic work of the famous poetess F. Ungarsynova. This is the indissoluble unity of the lyrical hero and author, and the poet's finest poetic speech, and the variety of the genre of her works, and the complex world of the image of the lyrical hero.

The article attempts to describe the aesthetic worldview and work of F. Ungarsynova in a comparative manner.

Particular attention is paid to the artistic world and the linguistic means of F. Ungarsynova, who have her own poetic style. Also considered is the enormous influence of the poet's work on modern Kazakh poetry. The article draws attention to the fact that the poetess managed to combine such principles as open citizenship and piercing lyricism, purity and nobility of human relations and the tragedy of unrequited love, lines about sacred friendship and wise thoughts about the poet's craft. Her poems are an impressive picture of modern reality.

Keywords: poetry, lyrical character, art and poetic masterpiece, art tool

Сұлтанғалиева Ж.С.¹